

ÇİNGİZ AYTMA TOVUN POVESTLƏRİNDƏ MİFOLOJİ OBRAZLAR

Nəzrin Nemət qızı Əliyeva

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: nezrina890@gmail.com

İctimai-siyasi və tarixi şərait dəyişikliyi zamanı baş verən müəyyən hadisələr əksər hallarda ədəbiyyatda da müəyyən dəyişikliklərə, canlanmalara və ya durğunluğa səbəb ola bilər. 1970-ci illərdə türk xalqları ədəbiyyatı tarixində müəyyən mənada ədəbiyyatda folklor ədəbi nümunələrinə müraciət, mifoloji dünyagörüşün və mifik mətnlərin bədii ədəbiyyata, ədəbi əsərlərə transformasiyası məsələsi aktual hadisə hesab olunurdu. Türk xalqları ədəbiyyatında silinməz iz qoyan və ölməz əsərlər yaradan, milli və ümumbəşəri ideyaları əsərlərində ustalıqla birləşdirən yazıçılardan biri olan Çingiz Aytmatov da mifoloji mətnlərə müraciət etdiyi əsərləri ilə zəngin ədəbi irs yaratmışdır. Çingiz Aytmatov əsərlərində qırğız xalqının adət-ənənələrini, tarixini, bu günü və gələcəyini simvolik mənada obrazların təsvirində və ya mətnin əsas ideyası ilə bütünlük təşkil edən mifik məzmununda verir. Müəllif 1970-ci illərdə yazdığı üç povestində də - "Ağ gəmi", "Erkən gələn durnalar" və "Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş"da mətnin əsas ideyasını onun alt qatında, mifoloji məzmununda gizlətməmişdir. Əsərlərində təsvir etdiyi mifoloji motivlər və mifoloji obrazlar qəhrəmanların dilindən verilən əfsanələrdə, nağıllarda, onların inanclarında öz əksini tapmışdır. Çingiz Aytmatov sovet dövrünün yazıçısı olaraq, təbii ki, əks etdirmək istədiyi fikri hansısa alt qatda gizlənməli motivlə təsvir etməli idi. Müəllif bunun üçün olduqca maraqlı və düşündürücü məzmunu özündə ehtiva edən mifologiyayı seçmişdir.

Açar sözlər: Çingiz Aytmatov, povest, mif, mifoloji motiv, mifoloji obraz

GİRİŞ

Mifologiya dünyanı dərk etməyin üsullarından biridir. Mifologiya tarixi faktlara əsaslanmayan, lakin aid olduğu zamanda nələr baş verdiyinə, tarixən haqqında sübutu olmayan və təsəvvürümüzün belə kəsəd olduğu dövrlərə işıq tutan məfhumdur. Bu cəhətdən baxıldıqda mifoloji amillərin, mifik hekayə, əfsanələrin, bir sözlə, mifik mətnlərin dəyəri və əhəmiyyəti daha da artır. Mifoloji məzmun dedikdə, sadəcə hekayə, əfsanə, dastan və s. başqa mətnlər nəzərdə tutulmur. Onlar aid olduqları cəmiyyətin dini görüşlərini və inanclarını, mədəniyyətini və adət-ənənələrini də əks etdirirlər.

Türk xalqlarının mifologiyası türklərin ortaq mədəniyyətinin mirasıdır. Bəzi hekayələr fərqli formada görünə də, əslində, onların özəyi eyni mədəniyyətdən gəlir. Bu mifoloji motivli mətnlər özündə əcdadlarımızın yaşadığı tarixi və mədəni mərhələləri, insanların qədim inanclarını, yaşayış tərzini, həyata baxışı, yaradılış və dünyaya aid inanclarını, qəhrəmanlıq anlayışı, təbiət ilə münasibəti və s. kimi günümüzə qədər əksəriyyətinin qəlibləşdiyi və şüuraltımızda varlığını qoruyan bəzi mövzuları ehtiva edir. "Türk xalqlarının zəngin mənəvi sərvəti olan miflər söz sənətinin formalaşmasında önəmli rol oynamışdır. Həm ideoloji, həm bədii, həm də iqtisadi-siyasi görüşlərin təməlinə yer alan mifoloji başlanğıc ilk şüurun formalaşması kimi Türk xalqlarının ədəbi-estetik yaradıcılığına qaynaq olmuşdur. Bu qaynaqlar açıq bir şəkildə folklor materiallarında, təsviri incəsənətdə, dastanlarda, əfsanə və nağıllarda özünü göstərməkdədir" [4, s. 6]. Füzuli Bayat tərəfindən söylənilən bu fikirlər olduqca dəyərlidir. Türk xalqları ədəbiyyatı kontekstində baxdıqda şifahi xalq ədəbiyyatı materiallarından yazılı ədəbiyyatda istifadə olunması faktına tez-tez rast gəlirik. Bəzi əsərlərdə bu ədəbi materiallar birbaşa, olduğu kimi əsərə daxil edilir, bəzən kiçik bir motiv olaraq istifadə olunur, bəzən isə hətta müəllif öz ideyasını çatdırmaq məqsədilə həmin mətnlərdən məqsədyönlü istifadə edib, ana ideyanı saxlamaqla mətni dəyişə bilər. Şifahi xalq ədəbiyyatı materiallarından, xüsusilə

mifik məzmunlu mətnlərdən ustalıqla istifadə edən belə yazıçılardan biri də nəinki qırğız xalqının, bütövlükdə türk xalqları ədəbiyyatının dünya şöhrətli Çingiz Aytmatovdur.

ƏSAS HİSSƏ

Çingiz Aytmatov yaradıcılığı ilə yaşadığı cəmiyyətin və dövrünün güzgüsü olaraq tanınmışdır. Yaratdığı əsərlərlə başda türk topluluqları olmaqla, bütün dünyada tanınmış, sevilmiş və qəbul edilmiş bir yazıçıdır. Çingiz Aytmatov hər nə qədər dünya miqyasında tanınmış bir yazıçı olaraq qəbul edilsə də, o, ilk növbədə öz millətinin sözcüsüdür. İçində yaşadığı cəmiyyətin sıxıntılarını, müharibənin doğurduğu mənfi hadisələri və müharibədən sonrakı yaşanılan acıları, kədər və fəlakətləri əsərlərində əks etdirmişdir. Çingiz Aytmatovun roman, hekayə yaradıcılığında olduğu kimi povest yaradıcılığı da mifik məzmunu ilə olduqca maraqlı və zəngindir. Aytmatov mifik mətnləri əsərlərində birbaşa – olduğu kimi deyil, yaşadığı zamanla bir əlaqə yaradaraq daxil edir, tarixi olanla indiki zamanı əlaqələndirir. Belə povestlərinə yazıçının 1970-ci illər yaradıcılığına aid olan “Ağ gəmi” (1970), “Erkən gələn durnalar” (1975), “Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş” (1977) əsərləri aiddir. “Ağ gəmi” povestini müəllif 1970-ci ildə qələmə almışdır. Povest mifoloji obrazlar və süjetlərlə olduqca zəngindir. “Yazıçının epizodik olaraq, çox zaman da alt qatda ifadə etdiyi mifoloji məzmun “Ağ gəmi”də üzə çıxır, süjet xəttində başlıca faktora çevrilir və obrazların taleyini həll edir” [5, s. 102]. “Ağ gəmi” povestində ana və atasından ayrı olan, babasının himayəsində yaşayan, öz xəyalında bir nağıllar dünyası yaradan və sonunda xəyalları puç olan adsız bir uşağın həyatından bəhs olunur. Povestin əsasında sevgiyə möhtac və mənəvi cəhətdən yalnız böyüyən uşağın psixologiyası dayanır. Çingiz Aytmatov özü həyatı boyu ata həsrəti çəkmişdir. Əsəri oxuyarkən də məlum olur ki, yazıçı bu həsrəti oxucularına “Ağ gəmi” əsərindəki adsız uşaq vasitəsilə çatdırmışdır. Bu uşağın ata və anası ayrıdır və babasından başqa, demək olar ki, onu sevən heç kəsi yoxdur. Uşağın atası haqqında bildiyi tək şey onun gəmidə işlədiyidir. Dağın təpəsinə çıxaraq hər gün İssık gölündən müəyyən vaxtlarda keçən ağ gəmini izləyər və atasının da o gəmidə olduğu xəyalıyla özünü təsəlli edərdi. Lakin eynilə müəllif kimi, uşaq da atasına heç vaxt qovuşa bilmir. Aytmatov əsərin sonunda da uşağın atasına qovuşmasını naməlum saxlayır, çünki əsərin yazıldığı ilə baxsaq, yazıçı özü də hələ də atasından bixəbər idi. Əsərdəki ata həsrəti, qovuşma arzusu ilə müəllifin ömür boyu hiss etdiyi duyğular arasında paralellik hiss olunur. Uşağın ən yaxın dostları babasının onu üzməsi üçün dərədə düzəltdiyi yerdəki daşlar, babası tərəfindən ona hədiyyə edilən məktəb çantası və durbinidir. Uşaq bu daşlara adlar verərək onlarla dostluq edir, başına gələn maraqlı hadisələri onlara danışır. Adsız uşağın iki nağılı var: biri babasının danışdığı “Ana maral”, digəri isə özünün uydurduğu “Ağ gəmi”. Ən sevdiyi isə babası Mömin kişinin ona danışdığı “Ana maral” əfsanəsidir. Bu nağılı dəfələrlə eşitməsinə baxmayaraq hər dəfə maraqla dinləyirdi. Əfsanə, əslində, babası Mömin kişinin inanclarını, mənsub olduğu xalqın tarixini özündə daşıyan mifik məzmunla zəngindir.

Mömin kişi əsərdə adət-ənənəni təmsil edən, çarəsiz və zəif biridir. O öz nəslinin - qırğızların kökünün bir ana maraldan gəldiyinə inanır, hər şeyin bitdiyi anda yenidən yarandığından danışır. “Aytmatov, povestdə maral heyvanının qırğızlarda totemləşdiyini müəyyən edir. Mömin baba obrazının tez-tez maral heyvanından bəhs etməsi, qırğızların soyunun maral soyu ilə əlaqəli olduğu inancı və bütün bu növdən olan mətnlərin sovet rejiminin tətbiq etdiyi mədəni zorbalıqlarla əlaqəli olduğu aşkar edilmişdir.” [7, s. 88] Əfsanəyə görə, ana maral qırğızların yox olacağı bir məqamda ortaya çıxan və iki qırğız uşağını xilas edərək soylarının tarixdən silinib getməsinə əngəl olan ilahi bir varlıqdır. Ana maralın ölümündən xilas etdiyi uşaqlar olduğu üçün, adsız oğlan da Ana maralın özünü, babasını və Bekey xalasını da eynilə o uşaqları qurtardığı kimi sıxıntılardan xilas edəcəyinə inanır. Ana maral, əslində, övladları insanlar tərəfindən öldürülən, amma buna baxmayaraq insanlardan üz döndərməyən, uşaqları qoca qarının əlindən alaraq onları böyüdən, yaşama haqqı verən obrazdır. Bu xüsusiyyət sadəcə maral obrazı ilə əlaqəli olmayıb, eyni zamanda uca bir varlığın mərhəməti, yəni ana olan bir qadının mərhəməti kimi də dəyərləndirilə bilər. Bu baxımdan, Ana maral, bir nəslin, xalqın yox olmasının qarşısını alan mifoloji obraz kimi ana arxetipinə uyğun gəlir. Baba-

sının danışdığı nağılda mərhəmət, qoruyuculuq, xilaskarlıq simvolu olan Ana maral uşaq üçün görmədiyi analıq şəfqətinin daşıyıcısı olaraq hər zaman müqəddəs mənə daşıyır. Ana maral uşaq üçün hər şeyin çarəsini düşünən və ona kömək edən xilaskar idi. Bu baxımdan həm Ağ gəmi, həm də Ana maral oğlan üçün sonsuzluğa çatmaq baxımından önəmli olan iki hədəfdir. Ana marala sığına-raq Orozqulun çəkdiyi sıxıntılardan qurtulacaqdı, Ağ gəmi isə onu atasına qovuşduracaqdı.

Ana maral uşaq üçün mərhəmətdir, şəfqətdir, xoşbəxtlikdir, yəni anadır. Buna görə də Ana maraldan Bekey xalası üçün buynuzunda beşik gətirməsini istəyir. Maralların illər sonra yenidən meşəyə gəlmələri və özlərini insanlara göstərmələri həm Mömin baba, həm də uşaq üçün möcüzə və qurtuluş kimi qəbul edilir. Maralların gəlməsi ilə ümidləri daha da artan uşaq, sonradan gözləmədiyi hadisə ilə qarşılaşır. Əsərin sonunda müqəddəs sayılan Ana maralın Orozqulun təkidi, Seyidəhmədin hiyləgərliyi ilə babası tərəfindən ovlanması onun bütün ümidlərini qırır. İnsan nə olursa olsun öz dəyərləri, inandıqları uğrunda mübarizə aparmalıdır. Mömin baba isə bunu bacara bilməmiş, həm özünün, həm də nəvəsinin dəyərlərini, inanclarını məhv etmişdi. Əsərin sonunda baba dünyəvi olaraq tükənmişdir və yaşadığı dünyada hüsur tapa bilməmişdir. Bütün bunlardan sonra oğlan ən böyük xəyalı olan başı insan başı, bədəni balıq olan varlığa çevrilib atasına qovuşmaq istəyinə - ağ gəmiyə doğru özünü suya buraxır. Suyun mifoloji olaraq sonsuzluq, təmizlənmə və yenidən doğulma kimi mənaları vardır. Uşaq üçün isə suya çatmaq və qovuşmaq istəyi olduğu yerdən xilas olmaq və ana bətninə geri dönmək istəyidir. Xeyallarına çatmaq istəyi və cəhdi ilə özünü suya atan uşaq, sevdiklərinə və inandıqlarına yenidən qovuşmaq istəyir. Ölüm əslində həyatdan imtina etmək kimi deyil, babasının edə bilmədiklərini, apara bilmədiyi mübarizəni uşağın etməsi kimi göstərilir. Beləliklə, uşaq, xeyallarının puç olduğu bu dünyadan özünü inandığı xeyallarına buraxmışdır. Başqa sözlə, necə ki Ana maral insanları atıb uzaqlara gedibse, onları yoxluğuyla cəzalandırmışsa, uşaq da yaşadığı cəmiyyəti atıb getməsiylə ətrafındakıları bir növ cəzalandırır. Əsərdə yaxşılar pislərə məğlub olsa da, sonda yaxşılar qalib gəlmişdir. Çünki nə qədər ki yaxşı olanlar var idi, pislər nəzərə çarpırdı, amma yaxşılar getdiyəndə pislər öz pisliklərini görməz, beləliklə, daha ağır nəticələrlə qarşılaşarlar. Hər yazıçı fərqli, fərdi və özünəməxsus üslubu və yazı dəsti-xətti ilə seçilərkən, Çingiz Aytmatovun individual yazı üslubuylə bərabər, eyni zamanda, hiss və duyğularını, yaşadıklarını, dövrünün hadisələrini və baş verənləri oxuculara çatdırmaq texnikası tamamilə fərqlidir. Aytmatovun əsərlərindən mifi kəsib atmaq mümkün deyildir, çünki onun istər povest, istər hekayə, istərsə də roman yaradıcılığında mif sanki əsas mətnlə bütünləşir və ana xəttin ideyasında əriyib gedir. Lakin bu onun tamamilə yox olmasına deyil, əksinə mətnin ötürmək istədiyi məzmunun daha da maraqlı olmasına şərait yaradır. Bu baxımdan Aytmatovun yazı üslubu olduqca maraqlıdır. Mifik alt qatıyla, həm də öz həyatında yaşadığı hissələri ötürmək baxımından “Erkən gələn durnalar” povesti düşündürücü və maraqlıdır. Əsər 1975-ci ildə qələmə alınmışdır.

Aytmatovun həyatında olduğu kimi, əsərlərində də müharibə silinməz izlər buraxmışdır. “Çingiz Aytmatov Erkən gələn durnalar” povestində İkinci Dünya müharibəsi mövzusunu əvvəlki əsərlərindən nisbətən fərqli şəkildə, öz şəxsi avtobioqrafiyasının məqamlarını daha açıq şəkildə ifadə edərək qələmə almışdır. Çünki Cəmilə, Tolqonay ana, Səidə onun yaşadığı deyil, müşahidə etdiyi qəhrəmanların həyatı idi. Bu baxımdan Sultanmurad daha çox Çingiz Aytmatovun özüdür” [5, s. 108]. Aytmatov həmkarlarından fərqli olaraq, əsərlərində müharibənin hamıya aydın olmayan, daha çox arxa cəbhəsini təsvir etmişdir. “Erkən gələn durnalar” povestində diqqəti cəlb edən məqamlardan biri, xüsusilə, qırğızlara məxsus olan “Manas” dastanının təsirinin qabarıq hiss olunmasıdır. Sadəcə qırğız xalqı üçün deyil, ümumilikdə türk xalqları arasında önəmli yeri olan “Manas” dastanı qırğız xalqının antologiyası kimi qəbul edilmiş, xalqın adət-ənənələrini, inanclarını özündə ehtiva etmişdir. Aytmatov qırğız gənclərini “Manas” dastanından nümunə götürdüyü gənclərə bənzədir, Sultanmurad və Mırzagülün sevgisini, dastandakı Ayçureklə Semeteyin məhəbbətinə oxşar formada təsvir edir. Sən onu sevirsən, eləmi? Ayçureklə Semetey kimi, hə?” [3, s. 76].

Aytmatovun həyatı boyu çəkdiyi ata həsrəti “Ağ gəmi”də olduğu kimi, bu əsərində də öz əksini tapmışdır. Müəllif atasından illərlə xəbər ala bilməmiş, bu hissi sanki yaratdığı obrazlara da ötür-

müşdür. Sultanmurad, atası müharibədə olan, özü isə qardaşı, iki bacısı və anasına baxmaq məcburiyyətindən təhsilini yarımçıq qoymalı olan məktəblidir. Sultanmurad və kənddəki digər uşaqların ataları, Sultanmuradın riyaziyyat müəllimi, İnkamal müəlliminin oğlu, bir sözlə, əli silah tutan hər kəs cəbhədədir. Bütün həyatını tarla və heyvandarlığa görə qurmuş bir cəmiyyətdə işləri görə bilənlər cəbhədə olduğu üçün tarlanı əkmək işi yeddinci sinfin uşaqlarına qalmışdır. Sədr Tinaliyevin uşaqlarla sinifdəki danışığından sonra müharibənin insan həyatına gətirdiyi fəlakətləri açıq-aydın görmək mümkün olur. Aksayda əkin zamanı oğlanlar durna dəstəsinin uçduğunun fərqinə vardılar. “Sonra isə çox həyəcanlı bir əhvalat baş verdi. Birinci eşidən Anatay oldu. Afərin. Var gücylə, ünu tutduqca qışqıran da o idi: - Durnalar! Durnalar uçur!” [3, s. 115] Oğlanlar durnaların gəlişini yeni və yaxşı xəbər kimi, məhsulun bol olacağına yozdular. “Sultanmuradın yadına düşdü ki, durnaların erkən gəlişi – yaxşı əlamətdir.” [1, s. 115] Əslində müəllif məqsədli şəkildə durnanı mifoloji-arxetipik obraz olaraq əsərə daxil edib. Aytmatovun “Əbədi gələn” romanında da qaranquşlar Arsenə bəla gələcəyinin carçısı olaraq pəncərəsindən içeri girmişdilər. Arsen də bu bəladan xəbərdar ola bilməmişdi. Quşlar mifoloji obraz kimi xəbərdar edən, ehtiyatlı olmağı çatdıran mövqedə çıxış edirlər. “Erkən gələn durnalar” povestində də iki naməlum iki at oğrusunun görünməsindən sonra durnalar uçmağa başlayırlar. Durna quşu müəllifin qələmində arxetipikləşir və mifoloji obraz kimi çıxış edir. Və bəla da elə bundan sonra hasil olur. Türk xalqlarının mədəniyyətində və həyatında, həmçinin, mifologiyada atın önəmi çox böyükdür. Aytmatov Aksay tarlalarını əkmək üçün atların önəmindən danışarkən, insanların həyatında da atın önəmini vurğulamış olur. At mifoloji mənasına görə muraddır, ümiddir. Atasının atlarına daha sonra Sultanmurad seçir və baxır. Qardaşı Hacımurad atası gələndə onu qarşılamaq üçün hamılıqla atları minib getməyi Sultanmuraddan xahiş edir, atasının sevimli atı Çabdar qardaşlar üçün atalarına çatmaq ümidi, simvolu olur. İnsan hər zaman ümiddən doğan arzularla yaşayır. Əsərin sonunda Çabdarın oğru tərəfindən vurulması hər nə qədər etiraf edə bilməsə də Sultanmurada atasının artıq sağ qalmadığı mesajını bir növ ötürmüş olur. Nə qədər ki Çabdar sağ idi, onun da qayıtmasına bir ümid var idi, amma son ümidini də əlindən almışdılar artıq. Çingiz Aytmatovun bütün yaradıcılığı boyu ən önəmli qaynaq olaraq istifadə etdiyi şifahi söz sənəti nümunələri onun uğur qazanmasının əsas səbəblərindən biridir. Aytmatov yaradıcılığında istifadə etdiyi bu metod ilə sanki keçmişlə gələcək arasında bir körpü qurmuş, şifahi xalq ədəbiyyatı, mifoloji məzmunlu mətnlər ilə müasir hadisələri bir məzmununda ustalıqla birləşdirmişdir. “Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş” povesti də belə əsərlərindən biridir. Əsəri oxuduqca onda Ernest Miller Hemenqueyin “Qoca və dəniz” əsərinin təsiri hiss olunur. “Qoca və dəniz”də olduğu kimi bu əsərdə insanın yenilməzliyi, ucalığı müharibə situasiyasında deyil, fərqli zaman və məkanda təsvir edilir” [5, s. 111]. Mifoloji mətnlər bəzən fəlsəfi məzmunu, dərin mənası nəzərə alınmadan tarixin tozlu səhifələrinə qarışır. Əslində isə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri özündə ümumxalq mədəniyyətini ehtiva edən əfsanəvi məzmunu nəsil-dən-nəslə ötürərkən həqiqətləri öz daxilindəki mifoloji məzmununda gizlədir. “Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş” əsəri də zaman aşımına uğramış əfsanəvi bir mətnlə başlayır. Aytmatov bu əsərində tam olaraq ölü bir mətnə can verir. “Canına dənizin rütubəti və soyuğu çökmüş zülmət gecədə Oxot dənizinin sahili boyunca, quru ilə dənizin üz-üzə gəldiyi hər yerdə təbiətin iki qüvvəsinin əbədi mübarizəsi gedirdi – quru dənizin qarşısını alır dəniz isə qurunun üstünə hücum çəkməkdən usanmırdı” [2, s. 4]. Mətnin davamında Luvr ördəyinin ucsuz-bucaqsız göy üzündə tək-tənha uçması, dənizin üzərində yumurtalarını qoymaq üçün yer axtarmasının təsvir olunması bizə Altay yaradılış dastanını xatırladır. “Mifik dünyagörüşün təsiri altında olan dastanda qədim türklərin (hətta prototürklərin) dünyanın yaranması barədə epik təsəvvürü əks olunmuşdur. “Xaosdan kosmosa” məntiqinə əsaslanan həmin təsəvvürə bu və ya digər şəkildə dünya xalqlarının çoxunun düşüncə tarixində təsadüf olunur” [6, s. 18]. Aytmatov, bəlkə də, “Ağ gəmi”də təsvir etdiyi özünü cəmiyyətin ədalətsizliyinə qarşı təcrid edərək sulara atan uşağı, “Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş”da üç nəfərin intiharına baxmayaraq yaşatmışdır. Əsərdə hadisələr dənizdə baş verir. Dəniz sahilində yaşayan bir ailənin kiçik oğlu olan Kirisk atası Əmrayın, onun əmisi oğlu Mılgun və kəndin yaxşı balıqçılarından olan Orqan ilə birlikdə balıq ovuna çıxırlar, çünki yaşadıqları yerdə əsas

yaşam qaynağı balıq tutmaq idi. Bu ov səfəri, eyni zamanda, Kiriskin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına kömək edəcək, onun gələcəkdəki həyat mübarizəsində rol olacaq, dolanışığını təmin etmək üçün vasitəyə çevriləcək bir səfərdir. Bir neçə gün davam etməsi planlanan səfər, gözlənilməz şəkildə hava şəraitinin kəskin pisləşməsi - küləyin şiddətinin artması, dalğaların güclənməsi və duman səbəbi ilə uzanır. İcməli suyun bitməsi vəziyyəti ilə üzləşənlərdən əvvəlcə qoca Orqan, sonra Mılğun, daha sonra Əmrayın kiçik Kiriskin yaşaması üçün özlərini okeanın qaranlıq sularına buraxırlar. Mifik və təbii bəzi cəhdlərlə kiçik Kirisk həyata tutunmağa nail olur və uzaqdan Alabaş dağını görüb, yaxınlaşdığını hiss edir. Dənizdə baş verən bu hadisə Aytmatovun yaxın dostu olan Vladimir Sanqinin başına gələn hadisədir. Əksərən əsərlərində ötürmək istədiyi əsas ideyalar üçün uşaq obrazları seçən Çingiz Aytmatovun bu əsərində də, əsas obraz olan Kirisk – balaca oğlan uşağı öz şəxsiyyətini təsdiq etmə, böyüdüynü göstərmə cəhdi olaraq üç dənizçi ilə birlikdə səfərə çıxır. Kiriskin yaşadığı cəmiyyətin insanları öz soyunun mifoloji obraz olan balıq-qadından gəldiyinə inanırdılar.

“Ulu Balıq-qadın, harda üzürsən?
Sənin isti bətnin - həyat mənbəyi.
O isti bətnindən törəmişik biz –
Dəniz kənarında göz açmışıq biz.” [2, s. 13]

Balıq qadından yarandığını düşünən bu cəmiyyət üçün dəniz olduqca önəmli amil olub, oğlan uşaqlarının özünütanıma və şəxsiyyətini formalaşdırma çağında önəmli yerə sahib idi. Buna görə də bu səfər Kirisk üçün əhəmiyyətli idi. Povestdəki bu əfsanə özünün mifik məzmunu ilə qoca Orqanın həyata baxış bucağının əsasında dayanır. Əsərin mifoloji qatı, mifoloji obrazlar əslində alt qatda üzə çıxır. Məsələn, Kirisk səfərə çıxarkən insanlar bu hadisəyə olduqca adi yanaşır, anası isə onu dənizə deyil, sanki meşəyə gedirmiş kimi yola salır. “Anası bu barədə qəsdən danışmadı ki, kinrlər Əmrayınla Kiriskin ata-oğul olduğundan agah olmasınlar. Ata-oğul bir yerdə ova çıxanda kinrlərin onları görməyə gözü olmur. Kinrlər onlardan birini tələf edə bilərlər ki, o birinin gücünü və iradəsini qırınsınlar, obirisi də dənizə getməyə, meşəyə ayaq basmağa tövbə eləsin. Bu kinrlər xaindirlər, fürsət gözləyirlər ki, insanları bir bəlaya salsınlar” [2, s. 10]. İnanca görə, Kirisk səfərdən qayıtdıqdan sonra artıq bu pis ruhlardan, kinrlərdən qorxmayacaq, çünki artıq güclənmiş və yeni bir kimliyə qovuşmuş olacaqdır.

Əsərin əsas obrazlarından biri olan qoca Orqan özündə müdrikliyi, Kiriskə yol göstərməsi, balıq ovçularının həyatının dənizdə başlayıb, dənizdə bitdiyini danışan, eyni zamanda, elə Kiriskin yaşaması, onun həyat mübarizəsinin davam etməsi üçün artıq yetəri qədər yaşadığını düşünüb, özünü balıq-qadının qollarına atan obrazdır. Bütün bu xüsusiyyətləri nəzərdən keçirərkən, onun arxetipik obrazının olduğu aydın şəkildə hiss olunur. Orqan müdrik qoca arxetipinə uyğun gəlir. Su bölümünü ədalətli etməsi üçün ona tapşırılması, özünün içməyib payını Kiriskə verməsi də onun başqalarının yaxşılığı üçün özünü fəda edən müdrik arxetipik obraz olduğunu sübut edir.

Mifologiyada suyun həyat verməsi motivinə rast gəlirik, elə bir çox yaradılış məzmunlu mifik mətnlərdə də həyatın suda başladığı qeyd olunur. Kiriskin də dəniz səfəri onda yeni bir şəxsiyyət formalaşdıracaqdı. Bu səfərdən sonrakı həyatında artıq dəyişiklik baş verməsi, bir növ uşaqlıqdan çıxması ona yeni həyat gətirəcəkdə. “Ağ gəmi” povestində oğlan özünü suya atmaqla yenidən başı insan başı, bədəni balıq olaraq yenidən doğulacağını təsvir edirdi, “Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş” əsərində də Kiriskin dəniz səfərinə çıxması onun sanki yenidən doğuluşunu təmsil edir. Demək olar ki, bütün əsərlərin az və ya çox dərəcədə tale, qismət mövzusunə toxunan Çingiz Aytmatov bu əsərində də həmin mövzudan yan keçmir. Əsərin sonlarında Orqanın, Əmrayının və Mılğunun intiharı ilə üzləşən Kirisk özü də artıq nə edəcəyini bilmir. Qoca Orqan dənizdə istiqamətini tapmaq üçün Alabaş dağının və ya Aqukuk quşunun köməyə çata biləcəyini oğlana izah etmişdi. Hər şeydən əlini üzən Kirisk birdən “Aqukuk” quşunun – qütb bayquşunun səsinə eşidir və onunla yönünü tapmağa nail olur. “Lakin tale mövcuddur. Oğlan eşidə də bilərdi, eşitməyə də. Ancaq o eşitdi. O, başı üzərində birdən qanad xışiltısı və ala-toranda qayıq üzərində alçaqdan nəyinsə uçduğunu eşitdi. O sək-

səndi və bir göz qırpımındaca onun quş olduğunu, geniş-geniş qanad çalan böyük, güclü quş olduğunu görə bildi.” [2, s. 122] Nəhayət, səfər yoldaşlarının adını verdiyi Orqan küləyi, Əmrayın ulduzu və Mılgun dalgalarının köməyi ilə Alabaş dağını uzaqdan görür və ona doğru yaxınlaşır.

YEKUN NƏTİCƏ

Çingiz Aytmatov türk xalqlarının fenomen yazıçısı olaraq, istifadə etdiyi yazı texnikası, üslubu, dilinin axıcılığı, təsvirləri və yaratdığı mifoloji və arxetipik obrazlarla zəngin və maraqlı ədəbi irs yaratmışdır. “Ağ gəmi”, “Erkən gələn durnalar” və “Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş” povestlərində toxunduğu mövzuları, onların alt qatında verdiyi mifik məzmunu ilə daha da axıcı və maraqlı etmiş, insanı düşündürən, eyni zamanda, keçmiş və gələcək arasında körpü quran monumental əsərlər yaratmışdır. 1970-ci illərdə yazmış oldu povestlərində müəllif istifadə etdiyi əfsanə və miflərdən sadəcə bir məzmun olaraq istifadə etməmiş, onlarda insan ruhunun, özünün gizləndiyinə və müasir insanların həyatına mayak olacağına inanmışdır. Digər tərəfdən Aytmatov Sovet dövrünün yazıçısı olduğu üçün ötürmək istədiyi əsas ideyanı yazmaq məhdudiyyətindən miflərə müraciət etmişdir. Uşaqlığını zəngin şifahi xalq mədəniyyətinin əhatələndiyi çevrədə keçirən Aytmatovun qələmə aldığı əsərlərdə onun nənəsindən dinlədiyi nağıllar, əfsanələrin rolu böyük olmuşdur. Çingiz Aytmatov gec formalaşmasına baxmayaraq, qırğız yazılı ədəbiyyatının dünya şöhrətli yazıçısıdır.

MİNNƏTDARLIQ

Başda AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru akademik İsa Həbibbəyli olmaqla, institut əməkdaşlarına, “Çingiz Aytmatovun povestlərində mifoloji obrazlar” adlı məqaləmin hazırlanmasında mənə istiqamət verən və tədqiqat materiallarımı toplamaqda kömək edən elmi rəhbərim fil.f.d., dosent Mehman Həsənlilər dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

ƏDƏBİYYAT

1. Aytmatov, Ç. Ağ gəmi / Ç.Aytmatov. – Bakı: “Altun kitab” nəşrlər evi, – 2020. – 176 s.
2. Aytmatov, Ç. Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş / Ç.Aytmatov. – Bakı: “Altun kitab” nəşrlər evi, – 2018. – 128 s.
3. Aytmatov, Ç. Erkən gələn durnalar. Ana tarla / Ç.Aytmatov. – Bakı: “Kitab klubu”, – 2016. – 252 s.
4. Bayat, F. Mitolojiyə giriş / F.Bayat. Forum, “Karam araşdırma və yayıncılık”, – 2005. – 159 s.
5. Həsənlilər, M. Çingiz Aytmatov fenomeni və Azərbaycan / M.Həsənlilər. – Bakı: “Elm və təhsil”, – 2020. – 406 s.
6. Cəfərov, N. Türk xalqları ədəbiyyatı. Qədim dövr / N.Cəfərov. – Bakı: “Çaşıoğlu – Azərbaycan-da Atatürk mərkəzi”, – 2006. – 320 s.
7. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2339476>

MYTHOLOGICAL IMAGES IN CHINGIZ AYTMATOV'S STORIES

N.N. Aliyeva

In most cases, certain events that occur during the change of socio-political and historical conditions can cause certain changes, revivals or stagnation in literature. In the 1970s, in the history of the literature of the Turkic peoples, in a certain sense, the question of turning to folklore literary examples in literature, transforming the mythological worldview and mythical texts into fiction and literary works was considered an actual event. Chingiz Aytmatov, one of the writers who left an

indelible mark in the literature of the Turkic peoples and created immortal works, skillfully combined national and universal ideas in his works, also created a rich literary heritage with his works that refer to mythological texts. In his works, Chingiz Aytmatov presents the traditions, history, present and future of the Kyrgyz people in a symbolic sense in the description of images or in the mythical content that forms a whole with the main idea of the text. The author hid the main idea of the text in its bottom layer, in its mythological content, in the three narratives he wrote in the 1970s - "The White Ship", "Cranes Coming Early" and "Alabash Running Along the Sea". The mythological motifs and mythological images described in his works are reflected in the legends, tales, and beliefs of the heroes. Chingiz Aytmatov, as a writer of the Soviet era, naturally had to describe the idea he wanted to express with a motive hidden in some substratum. For this, the author chose mythology, which contains very interesting and thought-provoking content.

Keywords: *Chingiz Aytmatov, narrative, myth, mythological image, mythological motive.*

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ В РАССКАЗАХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Н.Н. Алиева

В большинстве случаев те или иные события, происходящие при изменении общественно-политических и исторических условий, могут вызвать определенные изменения, возрождения или застой в литературе. В 1970-е годы в истории литературы тюркских народов в известном смысле актуальным событием считался вопрос обращения в литературе к фольклорным литературным образцам, превращения мифологического мировоззрения и мифологических текстов в художественные и литературные произведения. Чингиз Айтматов, один из писателей, оставивших неизгладимый след в литературе тюркских народов и создавших бессмертные произведения, умело соединивший в своих произведениях национальные и общечеловеческие идеи, также создал своими произведениями, относящимися к мифологическим текстам, богатое литературное наследие. В своих произведениях Чингиз Айтматов представляет традиции, историю, настоящее и будущее кыргызского народа в символическом смысле в описании образов или в мифическом содержании, которое составляет единое целое с основной идеей текста. Основную мысль текста автор спрятал в его нижнем слое, в его мифологическом содержании, в трех написанных им в 1970-х годах повестях - "Белый пароход", "Рано идут журавли" и "Алабаш, бегущий по морю". Мифологические мотивы и мифологические образы, описанные в его произведениях, нашли отражение в легендах, сказках, поверьях героев. Чингизу Айтматову, как писателю советской эпохи, естественно, приходилось описывать мысль, которую он хотел выразить, мотивом, скрытым в каком-то субстрате. Для этого автор выбрал мифологию, которая содержит очень интересное и наводящее на размышления содержание.

Ключевые слова: *Чингиз Айтматов, повествование, миф, мифологический образ, мифологический мотив.*